

Szijártó M. István: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe.

Ráció Kiadó, Budapest, 2021. 444 oldal.

Szijártó M. Istvánnak¹ a történetírás történetéről szóló – főként a történelem szakos hallgatók számára a historiográfia tanegység elsajátításához írott – kézikönyve rendkívül nagyszabású vállalkozás. A címe szerint ugyan az elmúlt egy és egy-negyed századra tekint vissza, ám a szerző számba veszi az előzményeket is, s így végül Hérodotosztól, a történetírás atyjától (illetve az ő előzményeitől) kezdi tárgyalni a fejleményeket. Mindig szem előtt tartja egy tankönyv jellemzőit: összefoglalót ad az egyes fejezetek végén, eligazít a szakirodalomban, valamint a hallgatók által elsajátított tudást ellenőrző kérdéseket tesz föl.

Kézikönyv szerzőjeként Szijártó természetesen figyelembe vesz mintákat: elkerülhetetlen módon jelentős mértékben támaszkodik Ernst Breisach negyven évvel ezelőtt megjelent, magyarul is olvasható, a történetírás történetéről szóló monográfiájára.² Breisach munkája úttörő jelentőségű volt, hiszen egy-egy korszak történetírását feldolgozó monográfiák ugyan az ő könyve megjelenése előtt is íródtak, de elsőként ő vállalkozott a történetírás átfogó történetének a megírására, s így műve napjainkban is mintaadónak számít.

Breisach magától értetődően jelenti ki könyve előszavában, hogy a történetírás a Nyugat műfaja, s így nyilvánvalóan nem is indulhat ki másból – az előzmények áttekintése után –, mint Hérodotoszból. S ebben a Hegelnél is hegelibb – voltaképpen értelemben vett történelmet, így a történetírás műfaját is gyakorlatilag csak a Nyugatnak tulajdonító – megközelítésben Szijártó mintaként követi Breisachot: az általuk tárgyalt történészek listája voltaképpen csak abban különbözik, hogy az amerikai történész áttekinti az amerikai történetírást, illetve szentel egy rövid alfejezetet a szovjet marxista történészeknek, Szijártó pedig szisztematikusan kitér a magyar fejleményekre.

Természetesen a hagyományos kereteket szem előtt tartva és mintát követve is rendkívüli vállalkozás megírni a történetírás történetét. Ám mindenképpen hasznos megpróbálni kitágítani a kereteket. Azt, hogy ez terjedelmileg lehetséges, Daniel Woolf szintén egyetemi hallgatók számára írott műve bizonyítja.³ Aki a történetírás globális történetét kívánja feldolgozni, annak foglalkoznia kell például azzal, hogyan próbálkoztak a közel-keleti kultúrák a „történelem” megértésével – hiszen a történelmi jellegű rendszerezésre tett kísérletekkel találkozunk például a Héber Szentírásban, a kivonulás történetével pedig a linearitást (illetve általában minden narratíva öntőmintáját) láthatjuk felbukkanni. Ám a Nyugat-központúság miatt Breisach és Szijártó könyvéből egyaránt kimarad például

¹ Szijártó M. István az ELTE BTK Történelmi Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszékének a professzora.

² Breisach 2004 [1983].

³ Woolf 2019.

Ibn Haldún és vele az iszlám történetírás is. Woolf fontos fejezetet szentel például Európa és Amerika találkozásának a felfedezések korában: ez a problémakör is csak globális léptékben látható.⁴

Míg Breisach könyvének a címe kerül minden feltűnést, addig Szijártó Barthes írására⁵ utaló címválasztásával kifejezett programszerűséget sugall, azt, hogy maga a történetírás műfaja áll vizsgálódása középpontjában. S ez a lehetőség kézenfekvően adódik is az első – hellén – történetíróktól kezdve Theodor Mommsenig és napjainkig, különös tekintettel a műfaji határok utóbbi néhány évtizedben tapasztalható, a szerző által is említett elmosódására és átjárhatóságára. Ám arra irányuló vizsgálódással, hogy az egyes szövegeket milyen szövegszervező elemek tennék kifejezetten történetírói, nem pedig mondjuk szépirodalmi alkotássá, nem találkozunk: a szerző – tankönyvről lévén szó, okkal – annak az elemzésére szorítkozik, hogy az egyes professzionális történetírók milyen eszközöket használnak valamely múltbéli eseményről vagy jelenségről szóló elbeszélésük megkonstruálásához. Hiszen, ha következetes akarna lenni, akkor egyrészt az egyes fejezetekben rendre be kellene mutatnia az irodalmi művek múltábrázolásának a jellemzőit is, valamint arra is ki kellene térnie, hogy – különös tekintettel a *big data* által nyújtott lehetőségekre – tudományosan mennyire legitim vállalkozás a jövőt történetírói eszközökkel ábrázolni.

Szijártó számára, kifejezetten a 20. század történetírásának a történetét illetően Georg Iggers e témának szentelt könyve (illetve annak az amerikai kiadása)⁶ lehetett a minta. Könyveik tagolása is hasonló: munkájának első fejezetében Iggers a történetírás mint professzionális diszciplína kialakulását mutatja be, majd a második fejezetet a társadalomtudományok, a harmadikat pedig a posztmodern által a történetírás ellen intézett kihívás tárgyalásának szenteli. Vagyis amíg Iggers a professzionális történetírást ért két nagy kihívást állapít meg, addig Szijártó hármát: az elsőt elemzése szerint a szellemtörténet, a másodikat a társadalomtudományos történetírás, a harmadikat pedig a kultúratörténet jelenti.⁷ Az Iggers művének 2007-ben megjelent új német kiadásához⁸ írott utószó és Szijártó kitekintése természetesen nagyon hasonló témákat tárgyal, azzal a különbséggel, hogy míg Iggers a társadalom- és a történettudomány új összekapcsolódására számít a globalizáció következtében (mintegy kirajzolódik a kihívásokra adható válasz), addig Szijártó ennek nem tulajdonít különösebb jelentőséget, hanem talán

⁴ A globális szemléletre váltás az elmúlt évtizedekben a tudománytörténet minden területén lejátszódott; a filozófiatörténet-írást illetően ilyen Peter Adamson vállalkozása. A 20. századi történetírás történetéhez pedig végképp hozzátartozik a nem európai népek történetírása is: Adamson 2014–2022.

⁵ Barthes 2003 [1967].

⁶ Iggers 2005 [1997].

⁷ Iggers a történeti szociológiáról szóló fejezetben, a professzionális történetírás kialakulási folyamatába illesztve tárgyalja azt, amit Szijártó szellemtörténetnek nevez és az első kihívásnak tekint.

⁸ Iggers 2007.

némi rezignációval (nincs válasz a kihívásokra) az aprólékos, lokális kutatásra koncentrááló újhistorizmussal zárja az áttekintését.

A kézenfekvően adódó mintákat Szijártó művének tankönyv jellege miatt volt célszerű megemlíteni: *A történelem diskurzusa* a szakirodalmat körültekintően figyelembe vevő, rendkívül szerteágazó anyagot részletesen feldolgozó, imponáló történetírói teljesítmény, különösen azért, mert a könyv nem pusztán elsajátítandó információk sokaságát tartalmazza, hanem a szerző kifejezett célja az elsajátítandó ismeretek szisztematikus bemutatása. Bár a rendszerezés nem kimondottan filozófiai léptékű, de a könyv igen nagy elméleti fogékonyságról és érzékenységről tanúskodik.

Ez az egyértelműen rendszerező megközelítésmód azonban csak az elmúlt mintegy 125 évet fogja át, hiszen a szerző a történelmet mint diskurzust az intézményesült történetíráshoz vagy a tudományos történetírás megszületéséhez köti, aminek közvetlen előzménye a modern történeti tudat kialakulása. A tudományos történetírásról különös módon elsősorban negatív jellemzést ad a szerző: a közvetlen előzményekkel ellentétbe állítva az a megkülönböztető jegye, hogy egyfelől megszabadul attól a historizmusra jellemző törekvéstől, hogy eszméket sejtessen meg, ideálokat mutasson föl a történelemben, másfelől a pozitívizmus arra irányuló törekvéséről, hogy egyetemes törvényeket is megfogalmazzon a pozitív tények megállapításán kívül. Így azonban csak az adatok maradnak és a forráskritika, s a céhbe tömörült történészek feladata ettől kezdve ezek valamilyen elrendezése. Tudományos történetírói műnek pedig az minősül, amit a történészek céhe akként elfogad. Breisach megfogalmazása szerint: abban alakult ki egyetértés a tudományos – a természettudományok módszereit mintaként elfogadó vagy a humántudományok számára külön módszer kidolgozását kívánatosnak tartó – történészek között, hogy a történettudomány a múlt rekonstrukciójára irányuló tisztán elméleti, azaz más szempontoktól nem motivált törekvés.⁹ De Szijártó a társadalom diskurzusaként is definiálja a történelmet (21), s ebből a szempontból a történészek dolga fontos kijelentéseket tenni a múlt és a jelen viszonyáról. Ám ebben az esetben a történész két szerepe között feszültség tapasztalható: a minden külső érdektől mentes tevékenységéről a függetlenségéről kezeskedő intézményesültséget fenntartó társadalom ítélőszéke előtt is számot kell adnia.

A tudományos történelem mint intézményesült diskurzus perspektívájából a történelemtől való minden gondolkodás: előzmény. Ebből viszont az is következik – bizonyosan Szijártó szándéka ellenére –, hogy a történetírás történetét az intézményes történetírás korában feldolgozó szerző számára az elmúlt 125 év szerzői hermeneutikailag kortársak, a korábban alkotók viszont nem; az intézményesültség tényéből adódóan a mai történész olyan hermeneutikai horizonttal rendelkezik, hogy képes jobban megérteni, mi motiválta, foglalkoztatta elődeit, mint ők maguk valaha is képesek lehettek volna erre. Emiatt a könyvben szinte

⁹ Breisach 2004 [1983]: 330.

elkerülhetetlenül érvényesül valamiféle teleologikus szemléletmód: az egyes gondolkodók többnyire előre mutatnak egy iskola vagy áramlat, vagy a jelen felé, esetleg egy-egy iskola vagy irányzat kései képviselői. Ennek a szerzői szándék ellenére érvényesülő teleologikus látásmódnak a következtében gyakran színre lép a könyvben a mindenható és -tudó elbeszélő („ő, aki tudta, mi van, mi jön el, mi esett meg a múltban”), aki törölmetszett *auctor*hoz méltóan *praesens historicum*-ban ismerteti az eseményeket, és *mantisként* megjósolja az olvasó számára már elmúlt jövőt, valamint velős értékelést is ad egy-egy áramlat szellemi színvonaláról (például: „a pozitívizmus csökevényes változata”, 85).

A könyv meghatározó fogalma, a „diskurzus” is ebben, a „történelem mint intézményesült diskurzus” kifejezésben bukkan föl a legmarkánsabban (jelent még nagyon gyakran elbeszélést, továbbá természetesen Foucault ismertetésekor is előfordul stb.).¹⁰ S a „történelem” szóban mindig benne rejlik a hegeli azonosítás: *res gestae = historia rerum gestarum*. A szerző külön felhívja a figyelmet arra, hogy a II. világháború óta sok diszciplína alkalmazta a történeti megközelítést, csak épp a történetírásra nem volt szokás azt alkalmazni (19). Ezért célja történeti kontextusban tárgyalni („kontextualizálni”) a történetírást. E megközelítésben látszik úgy, hogy a történetírás nem kumulatív folyamat, vagyis a történészek és történetírók nem ugyanazokat a témákat dolgozzák föl az idő előrehaladtával egyre nagyobb és egyre mélyebbre hatoló tudás birtokában, hanem különböző világképek, irányzatok és iskolák más és más módon közelítenek a forrásokhoz (ráadásul más és más számukra a forrás), rendre olyasmit látnak, ami más perspektívából nem látszik, tehát végső soron nem is ugyanazt dolgozzák föl. Vagyis egy korábbi fogalmi apparátussal szólva: különböző paradigmák léteznek egymást követően és egymás mellett is, s a tudományos teljesítmények összemérhetetlenek, egymás nyelvére nem lefordíthatók.

Szijártó elemzése szerint a tudományos történetírást három nagy kihívás érte: a szellemtörténet, a társadalomtörténet, valamint a kultúrtörténet részéről. A könyv a történeti diskurzusnak ily módon négy „jellegzetes formáját” állapítja meg, és ezek alakváltozatait tárgyalja. A szerző e megközelítésmódok tárgyalásában szisztematikusságot kíván érvényesíteni, azt a (hegeli ihletésű) elvet hangsúlyozva, hogy a történetírás elmélete és története csakis együtt érthető meg (illetve csak együtt van értelmük, 18). S bár a kifejtés a szerzőtől független, elkerülhetetlenül érvényesülő belső logikát sejtet, a különböző iskolák és művek egymásra következésének rendszerszerűsége valamilyen nézőpontból rajzolódik ki a történetírás történetét tanulmányozó történész számára: a szerző esetében a mikrotörténelem nézőpontjából. Szerinte ugyanis – mint tájékoztatja is az olvasót az elfoglaltságáról – ez, a magyarázatot és a megértést kombináló megközelítés a legtermékenyebb a történész számára (18).

¹⁰ S az olvasónak mindig szem előtt kell tartania a „történelemnek” Hegel által a történetfilozófiai előadásaiiban hangsúlyozott kettősségét: a szó egyszerre jelenti a véghezvitt eseményeket és azok elbeszélését.

A történészhallgatóknak különösen hasznosak lehetnek azok a fejtegetések, amelyek bemutatják, hogyan is okoskodik a gyakorló történész. John Hajnal európai házassági modellje különösen alkalmas szemléltető példa, mivel jól követhető, hogy bizonyos népesedési adatokból hogyan von le a történész a társadalom struktúrájára és a mentalitást is magában foglaló kultúrájára vonatkozó következtetéseket, majd az ezeket hipotézisekként elfogadó más történészek miként jutnak ellentmondásra ennek következtében, és hogyan kénytelenek finomítani a modellen vagy megfogalmazni új modelleket. Hajnal modellje annak szemléltetésére is példa, hogy a falszifikáció popperi elvének szellemében a történész akkor jár el intellektuálisan tisztességesen, ha úgy fogalmazza meg a hipotéziseit, hogy azok falszifikálhatóak legyenek. Ez a példa (más példákkal együtt) annak szemléltetésére is alkalmas, miért fontos a történészek számára, hogy tisztában legyenek bizonyos tudományelméleti és tudomány módszertani megfontolásokkal. Még akkor is, ha igaz Breisach pragmatikus megállapítása, hogy a történészek többsége többnyire eklektikus receptet követ, amennyiben lényegében Ranke utáni történettudományt művel, gondosan adagolva hozzá bizonyos új elméleti belátásokat.¹¹

Tematikailag ennyire átfogó könyv esetén nem nehéz részletkérdésekben ellenvetéseket megfogalmazni; ezeket a szerző a mű kívánatos második kiadásában figyelembe veheti. Egy lehetséges elvi ellenvetés a szerkezetet érinti: nem biztos, hogy van értelme külön kitérni a magyar fejleményekre, hiszen ez óhatatlanul is a nyugati és a magyar történetírás, valamint a történeti jelenségek szembeállítását sugallja. („Magyarországgal ellentétben [...] Nyugat-Európában [...] általános volt a szoptatós dajkaság intézménye”, 194). Ráadásul e szerkezeti kényszer következtében kénytelen a szerző olyan jelenségekkel és személyiségekkel is foglalkozni, akiknek a történeti teljesítménye ezt aligha indokolná (így például a könyvnek a magyar marxista történetírás történetét tárgyaló részében Nemes Dezső szerepel, Szűcs Jenő viszont nem).

Szijártó M. István könyve nagyszabású és rendkívül alapos kísérlet a történetírás történetének az áttekintésére, és méltó emléket állít a mai történészgeneráció elmélet iránti érdeklődését kiváltóképpen inspiráló Bácskai Verának és Benda Gyulának.

Ábrahám Zoltán

¹¹ Vö. Breisach 2007 [1983]: 323.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamson, Peter 2014–2022: *A History of Philosophy without any Gaps*. I–VI. Oxford.
- Barthes, Roland 2003 [1967]: „A történelem diskurzusa”. (Ford. Szabó Piroska.) In: Kis-
antal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet prob-
lémái*. Budapest, 87–98.
- Breisach, Ernst 2004 [1983]: *Historiográfia*. (Ford. Baics Gergely.) Budapest.
- Breisach, Ernst 2007 [1983]: *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*. Chicago –
London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226072845.001.0001>
- Iggers, Georg G. 2005 [1997]: *Historiography in the Twentieth Century from Scientific
Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, NH – London.
- Iggers, Georg G. 2007: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick
im internationalen Zusammenhang*. Göttingen.
- Woolf, Daniel 2019: *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to
the Present*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108550789>